

E. PEETERS, *De beloften van het lichaam. Lebensreform in België, 1890-1940*, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Letteren, Subfaculteit Geschiedenis, 2007, promotor: Prof. dr. J. Tollebeek; copromotor: Prof. dr. K. Wils

In de winter van 2005 werd plastisch chirurg Jeff Hoeyberghs tot een Vlaamse beroemdheid. Hij maakte furore als animator van de populaire *realitysoap De Wellnesskliniek*. De *soap* toonde het reilen en zeilen in Hoeyberghs gelijknamige privéziekenhuis voor esthetische chirurgie. Aan de kijkers, maar ook aan de lezers van een aantal licht verteerbare boekjes, leerde Hoeyberghs dat er 'een kloof gaapt tussen natuur en cultuur'. Hij bepleitte 'een beter inzicht in het samenspel van overgeleverde instincten en gedragingen uit de oertijd', om zo 'een wereld van *wellness* voor iedereen' binnen bereik te brengen. 'Dat klinkt ambitieus, misschien zelfs pretentief, maar een mens moet durven dromen', zo besloot de flaptekst op Hoeyberghs' boekje *Een wereld van wellness*. In die woorden, en in de *hype* die rond *De Wellnesskliniek* groeide, kregen de beloften van het lichaam die ik in mijn proefschrift als een twintigste-eeuwse obsessie heb beschreven, een bijzonder tastbare vorm.

Hoeyberghs verkocht niet alleen perfecte, vooral vrouwelijke vormen, hij debiteerde ook een radicale cultuurkritiek. Zijn patiënten, hield de chirurg vol, voelden zich ongezond, lelijk en ongelukkig, omdat zij het contact met de natuur waren kwijtgeraakt. Zij waren van zichzelf vervreemd, zoals ook 'onze misvormde wereld' van haar oorsprong was losgeraakt. Hoeyberghs fulmineerde tegen de al te grote verfijning van de moderne cultuur, oordeelde hard over de leefgewoonten van obesitaslijders, vertelde trots over de onbewerkte rauwkost die hij zijn kinderen voorzette. De terugkeer naar de natuur veronderstelde een zekere graad van ascese – 'instincten en gedragingen uit de oertijd'.

De cultuurkritiek die ons uit de *Wellnesskliniek* tegemoet waaide, structureerde lichamelijke ervaringen, maar reikte tegelijk ook verder dan dat. De vermeende onnatuurlijkheid had ook gevolgen op het vlak van, zo klonk het in *Een wereld van wellness*, 'seks, voeding, religie, opvoeding, en politiek'. Er

was nood aan 'een compromisloze analyse van de universele samenlevingsproblemen'. Het programma was vaag en warrig, maar tegelijk universeel. De oefening, de correctie, kortom de cultuur van het lichaam beloofde een heel nieuw en natuurlijker bestaan, zelfs een rechtvaardiger samenleving. Dat waren inderdaad geen kleine ambities – geen kleine pretenties. Laten wij hen kort aan een nader onderzoek onderwerpen.

1. EEN CULTUURKRITISCHE BEWEGING

De beloften van het lichaam, net als de cultuurkritiek waarin die beloften thuishoren, zijn niet eeuwig – zij hebben een geschiedenis. Zij werden geschapen door een karakteristieke burgerij uit de achttiende en negentiende eeuw die zichzelf begreep als drager van het graduele proces van de beschaving. Het was een burgerij die tegelijk ook altijd bleef twijfelen aan die missie. Rousseau waarschuwde, nog in de achttiende eeuw, voor het verval dat al besloten lag in de start van de beschaving. Hij wees op de uiterlijke schijn en de kunstmatigheden waarin de natuurlijke mens – of het onschuldige kind of de nobele wilde – onontkoombaar verward moest raken naarmate hij in de beschaafde orde werd opgenomen. Zichzelf beschaven bleek altijd ook, zichzelf verliezen. Freud legde een eeuw later uit dat de beschaving de onderdrukking impliceerde van fundamentele, natuurlijke aandriften. De mens had nood aan cultuur, maar kon daarin tegelijk nooit gelukkig zijn, zo leek het. Beschaving *was* verdringing en dus per definitie neurotisch. Zij was, zoals Nietzsche schreef, 'een permanent legerkamp, opgetrokken tegen de elementaire levensmachten, tegen het leven zelf'. De beschaving was, kortom, een noodzakelijk kwaad.

In dat schema konden allerlei soorten van maatschappelijke, culturele, persoonlijke onvrede altijd ook tegen de beschaving zelf worden gericht. Het beschavingsbegrip had, zo bleek, een duistere schaduwkant. Naast het enthousiasme over de stedelijke beschaving, de industriële revolutie en de technologische vooruitgang klonk er pessimisme over de (te) snelle groei van de metropolen en over de onhygiënische leefomstandigheden die binnen hun muren heersten. De radicaliteit van dat tegenvertoog toonde zich opnieuw heel scherp naar het einde van de negentiende eeuw. Een reeks factoren maakten het beschavingsbegrip toen opnieuw tot onderwerp van reflectie en strijd. De snelle uitbreiding van het koloniale imperialisme opende een caleidoscoop van onbeschaafde tegenwerelden, de nieuwe technologische doorbraken van de tweede industriële revolutie versterkten ook de kritiek op

de technische rede, de vergaande internationalisering van het economische leven plaatste de nationale tradities waarbinnen het beschavingsideaal was gecultiveerd, op een nieuwe manier naast elkaar. In de zogenaamde beweging voor *Lebensreform* die het onderwerp van dit proefschrift vormt, werd het nieuwe beschavingsdebat op het scherpst van de snee gevoerd.

Deze *Lebensreform* had zich tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw in heel Europa, maar het meest uitgesproken in Duitsland, gevormd. Haar aanhangers waren in hoofdzaak uit de burgerlijke middenklassen afkomstig. Zij hielden hun tijdgenoten voor dat de snelle industrialisering en verstedelijking oude evenwichten had verstoord. Zij bekritiseerden de transformatie van het voorouderlijke landschap, vreesden fysieke degeneratie en klaagden over de psychische belasting die het snelle stedelijke leven met zich meebracht. Zij deelden, naast die cultuurkritiek, ook een strategie. *Lebensreformers* geloofden dat de vermeende 'kunstmatigheid' en 'overbeschaving' kon worden overwonnen met behulp van individuele lichaamscultuur. Zij stelden hun hoop op natuurlijke geneeswijzen, vegetarische diëten, naturisme. Of nog: op de weigering van alcohol en tabak, van vaccinatie en van schoolse opvoeding. *Gesellschaftsreform* begon voor hen bij *Selbstreform*.

In mijn proefschrift heb ik de ontwikkeling van deze beweging voor *Lebensreform* binnen een Belgische context onderzocht – een context die al veel langer dan de Duitse door grootindustrie en massale verstedelijking was getekend. De receptie en toe-eigening van de *Lebensreform* in België was niet het werk van een strak omlijnende organisatie. Eerder was er sprake van een los netwerk van zeer uiteenlopende projecten, net zoals ook de Duitse *Lebensreform* een heterogeen netwerk had gevormd. In het Belgische netwerk konden niettemin drie centrale knooppunten worden aangeduid. Katholieke natuurgenezers, in de eerste plaats, importeerden vanaf de jaren 1890 het succes van Duitse hydrotherapeuten; vrijzinnige vegetariërs, in de tweede plaats, schakelden zich in dezelfde jaren in binnen een Duits-Europese beweging. Naturisten, in de derde plaats, voerden na de Eerste Wereldoorlog ook de Duitse *Freikörperkultur* in. Die verschillende takken raakten verknoopt met perifere stromingen, zoals de geheelonthouding, het liberale en anarchistische feminisme, de spiritueel georiënteerde theosofie, de *Reformpädagogik* of de tuinwijkgedachte. Het was een vormelijk veelzijdig, maar naar ambities en pretenties zeer samenhangend netwerk.

2. IDEËNHISTORISCHE EN SOCIAALHISTORISCHE ONDERZOEKSTRADITIES

De studie van de lichamelijke beloften die binnen dat netwerk groeiden, vraagt om een nieuw onderzoeksperspectief. Concrete, dagelijkse praktijken staan in dit boek centraal, kleine gebaren eerder dan (alleen maar) grote ideeën, een *lifestyle* eerder dan een ideologie. Daarmee wordt afgeweken van een traditie van historisch onderzoek naar de *Lebensreform* dat zich in twee fasen heeft ontwikkeld. In een eerste fase, tijdens de jaren 1960 en 1970, stonden vooral ideeënhistorische wortels centraal. De Nederlandse historicus Jan Romein beschreef de *Lebensreform* als een ideologie – de ideologie van een stuurloze burgerij die haar negentiende-eeuwse zekerheden voorzichtig onder kritiek stelde, zonder daarvan evenwel al echt afscheid te willen nemen. Ook voor Duitse historici uit deze onderzoekstraditie – ik noem slechts Janos Frecot en Wolfgang Krabbe – was de *Lebensreform* een *Fluchtbewegung* van een verwarde burgerij die, tegelijk stuurloos en gefrustreerd, een onmogelijke derde weg zocht tussen negentiende-eeuws kapitalisme en modern socialisme. De *Lebensreform* was in dit verhaal niets meer geweest dan een doodlopend spoor, een verwarde en contradictorische ideologie die op het breukvlak tussen de negentiende en de twintigste eeuw niet meer bij het oude, maar ook nog niet bij het nieuwe paste.

In een tweede onderzoekstraditie, die vanaf de jaren 1990 vorm kreeg, groeide een preciezer en genuanceerder beeld. Het ideeënhistorisch perspectief werd ingeruild voor een meer sociaalhistorische focus, de specifieke middenklasseachtergrond van allerlei *Lebensreformers* werd met cijfermateriaal gestaafd en het negatieve beeld van Romein en Krabbe werd bijgesteld. In de studies van, bijvoorbeeld, Eva Barlösius en Michael Hau werd de terugkeer naar de natuur niet als vlucht *uit* de moderne wereld, maar net als geëngageerde bijdrage *aan* die wereld beschreven. Er werd opgemerkt dat *Lebensreformers* het dagelijkse leven onderwierpen aan een strakke 'rationalisering' en 'reglementering', de gezondheidsidealen van de beweging werden nu gezien als een van de 'regulerende' en 'disciplinerende' gestalten van een moderne hygiënische cultuur. De *Lebensreform* kon in dit perspectief tot uitdrukking worden van *nieuwe* vormen van wetenschap en politiek, zoals het in de Nederlandse bijdrage van Frank Huisman en Henk te Velde klonk. Niet van een *antimoderniteit* maar van een *andere moderniteit*, zoals de Duitse historicus Thomas Rohkramer schreef.

3. EEN LICHAAMELIJK PERSPECTIEF

In dit proefschrift is bijzonder veel aan deze tweede onderzoekstraditie ontleend. Ook hier is de cultuurkritiek van de *Lebensreform* behandeld als een bij de tijd passende werkelijkheid, eerder dan als een gedateerd verzet. Toch is tegelijk gepoogd om in dit boek een stap verder te zetten. In plaats van anonieme, collectieve en massieve processen – als 'rationalisering' en 'disciplineren' – staan hier concrete, lichamelijke praktijken centraal. Niet als illustraties van omvattender processen, maar als *important events in their own right*. Pas in de lichamelijke oefening, zo luidt de stelling van dit boek, werd het Lebensreformideaal zichtbaar en tastbaar. Die oefening opende een individuele ervaring, in plaats van een massief vertoog.

Natuurlijk bleef de ervaring en perceptie van het lichaam ook in de *Lebensreform* bemiddeld door culturele voorstellingen, door specifieke metaforen. Net zoals de lichaamscultuur van Hoeyberghs, kon ook de lichamelijke van de *Lebensreformers* niet zonder taal, niet zonder geëxpliciteerde ambities, niet zonder pretenties. Niettemin is er nood aan een geïntegreerde studie van deze culturele ambities – niet als abstracte theorieën, maar als structurerende categorieën van een ervaring. Een ervaring waarin de onvrede met de moderniteit die zo typisch wordt geacht voor de late negentiende en vroege twintigste eeuw, voor de tijdgenoten zelf zichtbaar en voelbaar werd. Waarin de cultuurkritische opwinding zich in de (geconstrueerde) lichamen leek vast te zetten. Waarin nervositeit en degeneratie, passie en harmonie, raciaal verval en raciale regeneratie zich konden materialiseren. Pas in dat lichamelijke vertoog, kreeg de zogenaamde 'zieke stad' impact en betekenis; kreeg de 'overbeschaving' een gezicht, kreeg de moderniteit haar symptomen. Cultuurkritiek was niet alleen een zaak van grote theorieën, maar ook van impliciete themata. Zij was een kader voor het alledaagse.

In dit boek is niet alléén de belichaming van een cultuurkritiek beschreven. Evengoed zijn de nieuwe betekenissen aangeduid waarmee het lichaam zelf werd beladen. In navolging van historici als George Mosse is geprobeerd opnieuw zichtbaar te maken hoe het lichaam zich sinds het einde van de negentiende eeuw leek te emanciperen van de eeuwenoude onderschikking aan de geest. In moderne sportbeoefening en Spacultuur, jeugdbeweging en *Lebensreform* werden lichamen zichtbaarder, zij werden ook *anders*. Het naakte lichaam werd een beeld van gezondheid en kracht, terwijl ook het klassieke Griekse schoonheidsideaal opnieuw zijn plaats opeiste. Het lichaam als plaats van zonde en verderf, leek achter de horizon te verdwijnen. Tegelijk werd het lichaam inzet van een heftig medisch debat, waarin

natuurgenezers en vegetariërs eeuwenoude vitalistische en holistische begrippen probeerden te rehabiliteren, tegenover een bacteriologische revolutie. Die revolutie verkoos de bestrijding van de externe ziekteoorzaak – de ziektekiem – boven de versterking van de constitutie, al waren de tegenstellingen niet altijd en overal zo sterk als soms door medische historici is voorgesteld. Even dubbelzinnig was het gevecht over de plaats van de ongediplomeerde lekengenezer op een medische markt die steeds sterker door professionals werd beheerst. Ook daar hadden *Lebensreformers* en *mainstream* soms meer gemeen dan op het eerste zicht gedacht.

4. BELGISCHE KADERS

Welke voordelen schuilen er in de keuze deze *Lebensreform* precies in een Belgische context te willen onderzoeken? Dit onderzoek helpt het beeld van de *Lebensreform* als een eng-Duitse specificiteit te nuanceren. De terugkeer naar het lichaam en de natuur was een veel omvattender verschijnsel. Dat beeld wordt trouwens sinds de tweede fase van het *Lebensreform*onderzoek ook door andere studies ondersteund. Recent onderzoek naar de *Lebensreform* in Frankrijk, in Groot-Brittannië en in mindere mate Nederland demonstreert de ontwikkeling van natuurgeneeskunde en vegetarisme in heel verschillende lokale tradities. En wie zich de geschiedenissen voor de geest roept van John Harvey Kellog en Sylvester Graham, geschiedenissen van ontbijtgranen en vegetarisme, moet zich de *Lebensreform* zelfs voorstellen als een trans-Atlantische, westerse beweging.

Dat gezegd zijnde, vormt het Belgische voorbeeld ook inhoudelijk een interessante gevalstudie, waarover tot nog toe slechts beperkter deelonderzoek is verricht. Een gevalstudie die niet alleen iets nieuws kan leren over de *Lebensreform*, maar ook over bekende, Belgische kaders. Zo wordt in deze studie, bijvoorbeeld, een zicht geboden op een uitgesproken katholieke *Lebensreform* – een variante die in het internationale onderzoek tot nog toe onderbelicht is gebleven. Die kleinsteedse, provinciale en katholieke *Lebensreform* bleef een ambigue aangelegenheid; tegelijk Rooms en rebels, tegelijk streng in de thomistische leer en vagelijk pantheïstisch. Maar ook het voorbeeld van het Belgische vegetarisme, dat vooral door overtuigde vrijzinnigen werd uitgedragen, bood een markante gevalstudie. Hier werd de *Lebensreform* ingepast in een scientistische, bij momenten positivistische retoriek. En toch speelden ook hier vage religieuze noties. Het waren begrippen die refereerden aan de theosofie, aan het hindoeïsme en aan andere

oosterse filosofieën. Ook hier viel een spirituele, pantheïstische inslag vast te stellen die in de studie van de religieuze beleving van het fin de siècle mogelijk moet worden geherwaardeerd – en dat aan beide zijden van de levensbeschouwelijke barrière.

Belgisch waren niet alleen de levensbeschouwelijke contexten waarin de *Lebensreform* in België floreerde. Belgisch waren ook de politieke begrippen met behulp waarvan de beloften van het lichaam werden gestructureerd. De samenleving was voor *Lebensreformers* een echte *body politic*. Wie zichzelf van de onnatuurlijke levenswijze genas, genas de samenleving. Wie omgekeerd de *Selbstreform* weigerde, mocht volgens *Lebensreformers* alle andere sociale of politieke ambities opbergen. Dat apolitieke idee gedijde in zeer verscheiden ideologische contexten. In de behoudend-katholieke wereld van de natuurgeneeskunde, binnen de sociaaldemocratische, progressief-liberale en radicaal-anarchistische kaders van het vegetarisme, zelfs binnen de totalitair-linkse en totalitair-rechtse vertogen van een naturistische minderheid. En toch: de natuurlijke metaforen waarvan de beweging zich bediende – de 'harmonische toekomst', 'de nieuwe gemeenschap', 'het gezonde ras' – konden dan wel raken aan politieke vertogen en bijwijlen kwetsbaar maken voor recuperatie, de lichamelijke ervaring bleef altijd ook botsen met die politiek – en met háár ambities.

5. BRONNEN EN COMPOSITIE

Ik besluit dit overzicht met een woord over het bronnenmateriaal. Dit verhaal is niet geschreven op basis van serieel archiefmateriaal, dat was voor de *Lebensreform* niet voorhanden. Wel werd een bijna antropologisch gebruik gemaakt van heel diverse fragmenten, van verschillende perspectieven op dezelfde praktijken. Tussen die praktijken heb ik betekenisverbanden gezocht. Binnen die betekenisverbanden is een *Lebensreform* zichtbaar geworden, maar is tegelijk een *Lebensreform* geconstrueerd. Er is daarbij ruim gebruik gemaakt van privéarchieven, van persoonlijke notities, briefwisseling en fotomateriaal en een enkele keer ook van interviews met verwanten van deelnemers aan de beweging. Gerechtelijke en andere overheidsarchieven hebben geholpen om de burgerrechtelijke situatie van een aantal *Lebensreformers* te verhelderen. In hoofdzaak steunt dit boek echter op de studie van een lange reeks apologetische en programmatische geschriften van *Lebensreformers* zelf. Dat materiaal is aangevuld met publicaties van uitgesproken tegenstanders, van algemeen-culturele bladen en avant-

gardebladen, medische vakbladen en kranten om de bredere impact van de *Lebensreform* te wegen op wetenschappelijk gebied, op het maatschappelijke debat, op het gebied van de populaire cultuur en de politiek.

Het verhaal dat op basis van dit materiaal is geschreven en dat zijn vertrekpunt vindt omstreeks 1890, eindigt in 1940. Het Lebensreformnetwerk dat ik rond de genoemde drie knooppunten heb gereconstrueerd, viel dan uit elkaar. Een definitief einde markeerde de Tweede Wereldoorlog echter niet. Natuurgenezers, vegetariërs en naturalisten leken hun invloedssfeer vanaf de jaren 1970 immers gestadig opnieuw uit te breiden. In een commerciële gezondheidscultuur keerden de oude praktijken en ideeën soms nauwelijks gewijzigd terug. Of in die praktijken dezelfde ambities werkzaam waren als in de oudere, oorspronkelijke *Lebensreform*, is een vraag die verder onderzoek behoeft. Ook de vraag naar de pretenties die in *De Wellnesskliniek* leefden, kan alleen in zulk vervolgonderzoek worden beantwoord.

Evert Peeters